

премія імені Леоніда Глібова; Вивчення творчості Л. І. Глібова в загальноосвітніх навчальних закладах.

Матеріали структуровано за темами, а в межах кожного розділу — за алфавітом авторів та назв статей; нумерація наскрізна. Для зручності користування складено "Іменний покажчик".

Посібник стане в пригоді всім, хто цікавиться історією української літератури, зокрема літературним краєзнавством. З онлайн-версією можна ознайомитися на сайті Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка в розділі "Наші видання" електронної бібліотеки.

Новий біобібліографічний покажчик було презентовано під час урочистого вручення обласної літературно-мистецької премії імені Леоніда Глібова, яке відбулося 5 березня 2018 року в Чернігівській обласній універсальній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка на засіданні клубу "Краєзнавець".

Оксана Плаунова,

головний бібліограф

Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка

Надійшла до редакції 9 березня 2018 року

СОЦІОКОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

УДК 316.2:165.172

Микола Сенченко,

директор Книжкової палати України,
професор

Аксіоматична теорія соціальних систем*

Для дослідження соціальних систем (СС) важливо чітко розмежовувати поняття матеріалістичного й християнського розуміння розвитку.

Матеріалістичний розвиток СС постає з ідеї збагачення, яка зазвичай є потужним стимулом для досягнення бажаної мети. Такий розвиток, як і будь-який процес, що ґрунтується тільки на матеріалістичних уявленнях, припиняється, коли ідеї матеріального розвитку вичерпують себе. Він перетворюється на прямий злочин перед соціумом, оскільки продуктивний пошук в інтересах матеріального розвитку людства замінюється пошуком засобів задоволення примх звороднілої еліти.

Матеріалістичний розвиток радикально відрізняється від абсолютного розвитку в сенсі християнської логіки. Люди, які здійснюють стохастичний пошук в інтересах абсолютного розвитку, не орієнтовані на матеріальний інтерес. Вони зазвичай некорисливі та внутрішньо вільні. Ними рухає лише прагнення пізнати нове. В їхньому середовищі чимало диваків або фантазерів, однак без них не було б видатних винаходів чи значних інтелектуальних досягнень. Вони є саме тим поживним середовищем, яке породжує істинних геніїв. У цьому полягає призначення цих особистостей, хоча їхнє життя часто буває важким, а інтелектуальні муки — нестерпними.

Поняття розвитку прямо пов'язано з поняттям свободи. Матеріалістично вільними можуть бути люди,

що матеріалістично розвиваються. Нині такий розвиток і така свобода, про що йтиметься далі, дійшли межі. Натомість для істинної свободи й істинного розвитку меж немає, оскільки вони даровані Богом.

З позиції організаційних принципів матеріалістичне та християнське розуміння розвитку різняться діаметрально.

Матеріалістичний розвиток передбачає відбір найсильніших осіб. Цей розвиток подібний до розвитку у безрозсудному світі, у світі тварин, де формуються еліти дарвіністського зразка і виживає найсильніший.

Християнський розвиток передбачає постійне нарощення масиву розуму, з якого робляться вибірки для генерування ідей розвитку, що, врешті-решт, з неминучістю призводить до потреби всеосяжної соціальної справедливості, оскільки геніальною може виявитися далеко не найсильніша у фізичному плані людина.

23. Основне питання сучасної економіки

Головною метою еволюції розуму на минулих етапах історії було вдосконалення матеріальних форм життя людини. Отже, стохастичний пошук розуму в галузі нових і все досконаліших технологій, як у сфері техніки, так і організації виробничого процесу, був для неї найпрагматичнішим завданням. Стимулом такого пошуку було досягнення максимального матеріального заохочення за працю. "Людиною рухає

* Продовження. Початок див.: Вісник Книжкової палати. — 2017. — № 11. — С. 3—11, № 12. — С. 3—12; 2018. — № 1. — С. 3—10, № 2. — С. 3—11.

матеріальний інтерес!" — ось гасло, зрозуміле більшості. Саме це прагнення вплинуло на рівень життя, якого сьогодні досягла певна частина населення планети. Матеріальний добробут визначав цінність людини в суспільстві. Ще й сьогодні поширена фраза: "Якщо ти такий розумний, чому ж ти бідний"? Прагнення до особистого добробуту спричинило матеріальну нерівність і серед народів, і серед окремих людей.

Упродовж розвитку людства лише два мислителі зробили принципи прогресивні кроки в розвитку економічної думки.

А. Сміт, засновник класичної економічної науки, визначив працю людини головним джерелом багатства народів. Найважливішими двигунами економічного прогресу філософ вважав розподіл праці та пріоритет особистих інтересів. На думку А. Сміта, суспільство є міновим союзом, в якому люди обмінюються результатами власної праці. Саме цей чинник зумовлює економію праці та її вищу рентабельність порівняно з працею людини, що забезпечує себе повністю. Через розподіл праці відбувається співпраця людей задля створення національного продукту. У теорію вартості А. Сміт увів найважливіші поняття мінової та споживчої вартостей. Споживча — задовольняє потреби людини, мінова — дає змогу придбати інші предмети. Проте в роботах економіста не досліджено феномен найманого робітника, значущість якого зростала з розвитком виробництва.

Саме цей феномен став головним предметом досліджень К. Маркса і джерелом його теорії класів.

Ці фундаментальні економічні теорії базувалися на спостереженні й узагальненні фактів навколишнього життя. Такі вчення справедливі лише в умовах, подібних до тих, в яких їх було створено: у А. Сміта — коли найманих робітників було порівняльне мало, а отже, вони майже не впливали на ситуацію, у К. Маркса — коли капіталістичний спосіб виробництва не був обмежений у можливостях розвитку.

Відповідно до загальної структури побудов під неадекватними розумітимемо економічні теорії, які не мають в основі гіпотези про подвійну природу матеріалістичного світу [1]. Це, проте, не означає, що концепції економічних шкіл минулого були непродуктивними і не відбивали реальних економічних процесів. Особливістю людини як носія розуму, на відміну від решти матеріальних об'єктів світу, є те, що вона на початкових етапах розвитку формує неадекватні соціальні утворення, а отже, неадекватність економіки є важливою умовою існування і розвитку таких спільнот. Оскільки неадекватні системи насильницькі, то і їхні економічні бази мають бути побудовані на насильстві. Сучасні економічні течії заперечують цей факт, спираючись на те, що в науці не було точного визначення поняття насильства. Проте подібні заперечення безпідставні, здебільшого емоційні чи ангажовані.

Представлена теорія є дедуктивною. Вона прямо впливає з головної аксіоми, що становить ядро світобудови. На відміну від неї теоретичні системи, які не мають в основі фундаментальної аксіоматики,

не можуть бути побудовані дедуктивним способом. Вони базуються на певних експериментальних фактах, які найпроникливіші уми знаходять у неадекватному соціальному світі. В цьому разі використано метод експериментальної індукції, який застосовували у природознавстві.

Термін рентабельності таких соціальних систем та економічних структур, що становлять їх основу, обмежений у часі й просторі. Крім того, через зазначені особливості індивідуального об'єкта соціального світу трактування соціальних законів може бути необ'єктивним.

Стохастичний пошук у період неадекватного розвитку суспільства спрямований насамперед на матеріальний прогрес. Людині потрібно шукати нові джерела енергії, їжі, здоров'я. Пошук сучасних технологій, що сприяють зростанню добробуту людей, не може відбуватися лише на базі детермінованих схем. Директив на відкриття, наприклад, явищ радіоактивності або електрики видати не можна. Так само не можна видати директиву на винахід конвеєра в автомобільній промисловості. Детерміноване впровадження нових ідей є наслідком прозрінь і пошуків видатних інтелектів.

Побудувати груповий, детермінований процес у техніці та економіці можна тільки на базі відомих рішень. Через це на етапі розвитку розуму, коли його метою є пошук нових шляхів удосконалення матеріальних основ життя, потрібні індивідуальні зусилля окремих людей для реалізації такого пошуку, найкращим стимулом для якого є зростання рівня особистого матеріального добробуту. Прикладів стрімкого збагачення завдяки блискучим інтелектуальним досягненням можна навести чимало — Г. Форд, Т. Едісон, В. Вебер, Б. Гейтс та ін. Такі зразки кар'єрного і фінансового злету слугують найпотужнішою мотивацією для тисяч і тисяч людей, котрі прагнуть змінити власне монотонне, сіре буття.

У межах статті не проводитимемо ґрунтовного критичного аналізу ринкових економічних теорій. У своїй основі вони прості й доволі очевидні. Ринкова економіка — це економіка домогосподарки, яка і в соціальну сферу прагне умістити винятково власний егоїстичний інтерес. У цьому її привабливість для публіки, особливо необтяженої економічними проблемами. Це, проте, не виключає появи надзвичайно складних прикладних завдань, з якими реальна ринкова економіка, побудована на простих принципах, стикається щогодини. Ринкові економічні теорії, з погляду застосованого методу, належать до статистичних, тобто до теорій, що посідають нижню сходинку в ієрархії методологічного забезпечення науки. Тому вони, як неаксіоматичні, не можуть претендувати на істину, що залишається справедливою впродовж існування і розвитку людства.

Тільки теорії, зокрема й економічні, засновані на фундаментальних постулатах Христа і наслідках з них, можуть містити положення, які мають абсолютну цінність. Зазначаємо це багаторазово, бо Віра Христа становить основу нашого розуміння світу й методу в

науці. Її підтверджує тривала історія розвитку розуму. Наголосимо на цій обставині саме зараз, коли переходимо до розгляду найпрагматичніших і найгостріших проблем наведеної теорії — проблем економіки та історії.

Прогрес у розвитку суспільства значною мірою забезпечували ринкові механізми в економіці. Ця думка видається настільки переконливою, що сьогодні в суспільстві панує уявлення про абсолютну цінність принципів лібералізму загалом і в економіці зокрема. На переконання багатьох, усе суспільство перетворилося на придаток економічної системи. Сьогодні доведеним є факт, що попри те, який саме принцип поведінки суб'єктів на минулих етапах історії переважав в економіці, ринкові структури виявлялися сумісними з ним. Зокрема, американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки К. Ерроу вважає, що "поняття внутрішньої узгодженості економіки, тобто теза про те, що ринки й переслідування особистих інтересів можуть у принципі забезпечити високу міру координації без відкритого обміну інформацією, безумовно, є найбільшим інтелектуальним внеском економічної думки в загальне розуміння соціальних процесів" [1]. Це "відкриття" економічної науки є доволі тривіальним з позиції природничих наук, в яких із цілком випадкової поведінки елементарних об'єктів постають загальні закони статистики, що призводять до чітко детермінованої поведінки всього ансамблю. Крім того, наведемо й простіше міркування Е. Фермі: як би не поводитися окремі об'єкти системи, вся система теж має здійснювати певну еволюцію в часі.

Твердження К. Ерроу було би безсумнівним, якби розвиток у межах ринку зазвичай приводив до заздалегідь поставленої позитивної мети. А це далеко не так. Основний недолік сучасної економічної науки саме в тому й полягає, що їй майже не цікаво, чи ринок рентабельний завжди, чи, можливо, існують межі для цієї форми господарювання, і якими в такому разі будуть нові форми економіки. На жаль, ці питання порушено лише в окремих працях сучасних економістів. Зауважимо, що в дискусіях трапляються й слушні думки, зокрема, на думку К. Ерроу, якщо "віддача від збільшення масштабів виробництва надто велика, тобто порівнянна з розмірами всієї економіки, то конкурентної рівноваги бути не може".

Отже, основне завдання — спростувати переконання про універсальність ринку та визначити найзагальніші умови відмови від нього. Решта міркувань слугуватиме лише ілюстрацією до цього результату. Грунтовний аналіз сучасних економічних поглядів нас не цікавить, адже час ринку закінчився, й нині це завдання "археологів".

Проте загальну умову рентабельності ринку потрібно визначити, оскільки з неї випливають і причини відмови від нього. Це питання в сучасній економічній науці замовчується. В жодній зі статей на економічну тематику немає навіть натяку на реальні причини рентабельності ринку. Зазвичай натрапляємо на висловлювання на кшталт К. Ерроу: "В істинно

неокласичному дусі ми стверджуємо, якщо ринок може бути створений, він буде створений". Твердження загалом правильне, однак тривіальне й малоінформативне.

Шукаючи відповідь на основне запитання, маємо відповісти на проміжні: "У чому полягають конкретні причини економічних перетворень?", "Яка економічна структура майбутнього людського суспільства?", "Які принципи розподілу матеріальних благ у людському суспільстві?"

Упродовж тривалого часу прогрес людства забезпечувала та його частина, яка дотримувалася принципів економічної свободи своїх громадян. Роль держави зводилася лише до її гарантування. Європа, де подібна схема розвитку було поширена за середньовіччя, стала колиською сучасної цивілізації. Модель життя, сформована за тими самими принципами на північноамериканському континенті, дала додатковий потужний поштовх до усвідомлення переваг ринкової ідеології серед значної частини населення розвинених країн. Одним із чинників грандіозного успіху вільної економіки була експлуатація народів, які не могли з певних причин застосувати ці принципи у себе. Проте через інтелектуальну та ідеологічну перевагу загарбників цей чинник не вважали визначальним. Маємо погодитися, оскільки на певних етапах розвитку зовнішні чинники зазвичай є другорядними щодо внутрішніх.

У середині позаминулого століття К. Маркс, використовуючи досягнення природничих наук, передусім метод експериментального детермінізму, намагався сформувати систему поглядів, за допомогою якої можна з'ясувати, що було і що чекає людство. Найголовніший із висновків філософа полягав у тому, що капіталістичний лад змінить суспільство з детермінованою економікою — внаслідок протистояння експлуататорів і пригноблених (капіталістів і пролетаріату), до того ж насамперед такий сценарій буде реалізовано в країнах із високим рівнем економіки, де класи-антагоністи найрозвиненіші. Доводячи цю тезу, К. Маркс фактично вдався до методу математичної індукції (відповідно до його теорії), а саме: якщо раніше поневолені перемагали пригноблювачів, то так повторюватиметься щоразу. Проте цей метод було застосовано некоректно, а отже й висновок виявився помилковим.

Суттєвим недоліком системи поглядів К. Маркса є повна невизначеність мети розвитку людства в посткапіталістичний період. Прогнози зводилися до невиразного завдання нескінченного вдосконалення людської особистості. Що це таке, для чого, навіщо й чому — не зрозуміло.

Розвиток подій у XX столітті не підтвердив найважливіших прогнозів марксизму. Розквіт капіталізму в Європі та Північній Америці не призвів до пролетарської революції, натомість вона сталася в країні, що ледь скуштувала його плоди, — у Росії. Цей суспільний лад розвивався на її теренах не більш як 20 років і був лише епізодом, невдалою спробою скопіювати західні моделі, що призвело до катастрофи. Росія від економіки кріпацтва перейшла безпосередньо

до детермінованої економіки соціалізму, а отже капіталізму в ній майже ніколи й не було. Таким чином, універсальних схем і пояснення причин переходу до детермінованої економіки марксизмові бракувало.

Найзагальніші причини поразки теорії К. Маркса у тлумаченні подій XX століття криються в недоліках методу наукового дослідження, що його застосовувала класична школа загалом і марксизм зокрема. Метод експериментального детермінізму виявився неспроможним при переході до вивчення індивідуальних об'єктів світобудови. Поведінка індивідуального об'єкта не може бути детермінована принципово, через брак у нього метричних властивостей. У XX столітті цей метод замінив аксіоматичний, а соціальні науки залишилися осторонь.

Проте в економічну концепцію К. Маркса було введено поняття, які відкривають шлях до розуміння сутності соціальних та економічних процесів. Це поняття додаткової вартості й додаткового продукту, що дають змогу усвідомити роль індивідуального об'єкта, людського інтелекту при вивченні питань економічної діяльності суспільства.

24. Необхідна умова існування ринку

Формально в межах дедуктивної теорії поняття економіки постає як наслідок потреби забезпечити матеріальну основу для розвитку розуму. Оскільки цей процес пов'язаний зі збільшенням чисельності населення й підвищенням вимог до його технологічного забезпечення, то результат економічної діяльності суспільства має теж постійно зростати. Вироблений матеріальний продукт забезпечує потреби людей, крім того, певну його частину потрібно спрямувати на підтримання технологічного й інтелектуального розвитку. Ця частина й становить додатковий продукт, без його виробництва розвиток неможливий. Що більшу частину вироблених матеріальних продуктів суспільство скеровує для цієї мети, то швидше воно розвивається.

Створення додаткового продукту — головна умова матеріального розвитку, і це положення є основним законом економіки на всіх етапах соціального розвитку людини [1].

Розвиток в умовах ринку як окремих випадок підпадає під цей загальний закон. На ринку також створюється додатковий продукт, але там він набуває специфічних властивостей. Згідно з К. Марксом, додатковий продукт перетворюється на товар і створює додаткову вартість, оскільки розподіл відбувається через механізм купівлі-продажу. Додаткову вартість привласнює еліта суспільства, яка й забезпечує розвиток.

На всіх етапах розвитку потрібно збільшувати інтелектуальну масу, з якої проводяться вибірки для генерування нових ідей. Вони зазвичай виникають у середовищі матеріально забезпеченої частини населення. Тому-то й доводиться утримувати еліту, щоб в іншій частині соціуму гарантовано мати інтелектуалів, оскільки для повноцінного забезпечення всіх членів суспільства ресурсів не вистачає. Саме у зростанні та вдосконаленні еліт, а не у звільненні робітників, полягав основний сенс соціальних перетворень на

минулих етапах розвитку. Всі революції здійснювалися лише в інтересах прийдешніх еліт. Гасло звільнення пригноблених застосовувалося, аби використати населення для боротьби з попередньою елітою. Ця верства, безумовно, паразит, проте водночас найважливіший і найнеобхідніший елемент суспільства, завдяки якому й відбувався розвиток.

Природа додаткового продукту подвійна, адже він виникає внаслідок індивідуальних зусиль людей і діяльності всього колективу. Ці компоненти можуть бути і детермінованими, і випадковими. Зокрема, найманий робітник в умовах ринкового господарства створює додатковий продукт відповідно до волі хазяїна. Наймит подібний до мовчазної машини, його роль цілком пасивна. Натомість хазяїн повсякчас ставить господарські експерименти із просування власних товарів на ринок. Через це групова робота господарського колективу має випадковий характер, а діяльність хазяїна в цьому разі є визначальною.

Стохастична основа власника, безумовно, домінує над мовчазною, детермінованою покірністю робітника. Саме діяльність хазяїв визначає статистичний характер структури ринкового суспільства. Засоби, отримані від цієї діяльності та спрямовані на розширення виробництва, і є додатковою вартістю в термінології теорії розвитку розуму. Визначальним першоджерелом у створенні додаткового продукту в умовах ринку є не праця найманого робітника, а енергія хазяїна. Його прагнення до збагачення й розширення власної справи забезпечує матеріальний розвиток, що становить основну мету майже всіх на цьому етапі розвитку розуму.

Важливою умовою розвитку ринкової економіки є концентрація багатства, отриманого внаслідок привласнення додаткової вартості, в руках окремих людей, оскільки інвестиції на ринку здійснює приватний господар. Завдяки концентрованому капіталу створюються нові робочі місця, забезпечується зайнятість найманих робітників і вирішуються їхні соціальні проблеми. У цьому полягає іділія ринкової спільноти. Тому розмови про те, що красти погано, — це лише лицемірство політичної влади, котра насамперед захищає умови для ринкового розвитку. До того ж красти в умовах ринку — навіть правильно: що більше, то краще для всіх. Важливо не бути схопленим, адже тоді влада вимушена для порядку карати нетямущих. Проте не надто сильно, аби не налякати потенційних, кмітливіших, злодіїв. Так, власне, і роблять — без жодних теорій, інтуїтивно. І серед злодіїв має відбуватися природний відбір, а сентименти тут ні до чого.

Додаткова вартість, яку отримують на ринку, може відчужуватися не лише в межах одного підприємства під час найму працедавцем працівника. Такий механізм діє і при взаємодії слабого й сильного підприємств, на міжрегіональному і міждержавному рівнях. Ці механізми описав В. Ленін у роздумах про період капіталізму, котрий визначив як імперіалістичний.

Імперіалістичний капіталізм використовує слабкі народи в інтересах прогресу науки й техніки у своїх

країнах, вдаючись до різноманітних способів: вивезення ресурсів, конвертація валюти, поділ квот по емісії вуглекислоти, фінансові піраміди тощо. Наголосимо, що все це було рентабельним з позиції розвитку передових технологій і науки. Сучасна наука й техніка сформувалися в країнах, що грабували інші народи. Для прогресу в матеріальній сфері потрібний рівень матеріального забезпечення, відповідний цій стадії розвитку, що передбачає створення еліт і концентрацію матеріальних ресурсів як серед держав, так і всередині окремих із них.

Отже, за К. Марксом, ліберальний ринок і його фрагменти можуть розвиватися лише у відкритій, паразитарній системі, заснованій на відчуженні додаткової вартості.

Відчуження додаткової вартості елітою капіталістичного суспільства є важливою умовою існування й розвитку ринку.

Адепти теорії К. Маркса вважають, що цей закон і висновки, які зробив із нього філософ, універсальні. Проте, як свідчить історія XX століття, цей погляд хибний. Привласнення додаткової вартості без конкретизації її виду для рентабельності ринку є умовою необхідною, але недостатньою.

Класичне формулювання понять додаткового продукту та додаткової вартості, яке належить К. Марксу, відрізняється від наведеного в пропонованій статті, оскільки вважаємо за доцільне вводити лише поняття, що є адекватними з погляду теорії розвитку розуму. Для марксизму це насамперед класове, вкрай обмежене поняття. Концентрація уваги на класах, а не на процесах надає "класовий" характер позиції, що й властиво марксизму. Це означає введення в науку понять "гарного" і "поганого". Для нас це безглуздо. Гарним чи поганим може бути індивідуальний об'єкт, людина стосовно іншої людини. Натомість групові процеси як детерміновані не можуть бути гарними або поганими, вони такі, які є. Їх лише потрібно пророкувати, що й становить завдання правильної, адекватної науки.

Основну увагу К. Маркс приділяв аналізу додаткової вартості, оскільки розглядав переважно економіку капіталізму. З цього аналізу випливають ті висновки, яких філософ, з певними довільними допущеннями, дійшов. Послідовники Маркса не змогли отримати принципово важливих результатів, які постають з його геніального відкриття. Наслідком стала повна неспроможність марксизму пояснити соціальні процеси XX століття. Антагонізм найманих робітників і працедавців не був вирішальним, як свідчить сценарій розвитку подій XX століття. Провідні, найбагатші країни перерозподілили власні внутрішні труднощі на інші народи, створивши у себе порівняно спокійну атмосферу завдяки зростанню рівня споживання. Еліти було сформовано не лише в межах окремих держав, а й на міждержавному рівні. Це стало черговим резервом ринку для продовження технологічного вдосконалення життя. Провідні країни до певного часу були відкритими системами, здатними розвиватися у межах незмінної соціальної організації.

Згідно з марксизмом, причини усупільнення власності та відмови від ринкових форм господарювання полягають у суперечностях між працею і капіталом. Насправді, про що йтиметься далі, ці причини набагато глибші, вони перебувають в основі нашої світобудови. При зміні способів господарювання станеться принципова зміна форм і цілей розвитку розуму. Тому і способи, і умови реалізації цих перетворень радикально відрізняються від суто індуктивного прогнозу К. Маркса.

25. Необхідна й достатня умова рентабельності ринку

Щоб з'ясувати сутність додаткової вартості та її прогресивну роль, наведемо простий приклад. Кілька робітників перекладають цеглу. Кожен бере і носить по одній цеглині. Підходить один розумний і радить: "Вишикуйтеся в ланцюжок і так передаватимете цеглу". В результаті — за той самий час перекладено замість однієї купи дві. Питання, кому належить друга купа цеглин — усім чи одному розумному, і є головним в економічній теорії. Якщо дамо на нього відповідь, то збагнемо, як визначати межі рентабельності ринку.

Згідно з марксизмом, маємо розумного назвати капіталістом, інших — робітничим класом, застосувавши термінологію та логіку, що були розроблені задовго до К. Маркса, а лише в його працях доведені до логічної досконалості. Відповідно до цієї логіки потрібно зазначити, скільки робітників потрібно працювати, щоб відновити сили, скільки коштує його праця на ринку, що таке його споживча й мінова вартості та, нарешті, визначити додаткову вартість як різницю між цими поняттями. Це правильно й цілком конкретно, оскільки є найбільшим і найпринциповішим досягненням економічної науки, основою для подальшого розуміння ситуації на рівні проблем нашого часу. Однак це лише одна частина питання, що визначає тільки громадський (груповий) його бік. Методологія XIX століття оперувала лише такими поняттями. Натомість проблему відмінності "робітників" від "розумного" в трактуванні К. Маркса не порушено загалом, хоча цей аспект і становить причину негараздів і суперечок.

Для того, щоб зрозуміти питання принципової відмінності "розумного" від "робітників", знань XIX століття було замало. В наш час це робиться автоматично, оскільки згідно із сучасними методами наукового дослідження відомо, що світ має подвійну природу. Сьогодні разом із суспільною (груповою) характеристикою будь-якого явища (визначення Маркса) потрібно розглянути й ще один його бік — характеристику індивідуального елементу в процесі. В цьому разі — людського інтелекту, що бере в ньому участь. Цілком очевидно, якщо додаткову вартість отримає Т. Едісон, Б. Гейтс або Г. Форд — це правильно і не викликає жодних заперечень. А якщо грабіжник, то — даруйте. Потрібно добре поміркувати, перш ніж припустити таке. Аж надто багато "грабіжники" споживають, а віддача — нульова. "Едісони" й "грабіжники" — саме ті індивідуальні об'єкти, які маємо розглянути уважніше.

У період дії "едісонів", природно, діють і "грабіжники", але стабільність, ефективність і розвиток в умовах ринку забезпечують саме "едісони". У марксизмі цей аспект потрактовано так, що додаткова вартість диференціюється на різні види. Вводиться поняття надмірної додаткової вартості, пов'язаної із застосуванням досконаліших технологій. За цим видом додаткової вартості стоїть саме той додатковий продукт, який цікавить нас найбільше. У марксизмі цей вид додаткової вартості особливої ролі не відіграє, оскільки немає поділу, хто застосовує новітню технологію — "грабіжник" чи "едісон". Отже, цьому виду додаткової вартості було надано випадкову назву. У межах нашої теорії, зважаючи на особливу важливість цього поняття, його назва має впливати з логіки теорії. Вид додаткової вартості, яку отримує "едісон", зі зрозумілих причин назовемо креативним, на відміну від інших її видів, що є паразитичними.

У період дії законів ринку капітал привласнює всі види додаткової вартості, а не лише креативні. І це, безперечно, пряма крадіжка. Проте в цьому разі, як зазначалося, це позитивний момент, оскільки в умовах ринку інвестиції здійснює приватний власник і значні суми мають у будь-який спосіб потрапити йому в руки. Кепсько, якщо немає умов для інвестицій. У кожній капіталістичній державі діють закони, що охороняють великого власника. Нагромадження чималих статків у незначного числа людей стимулює і решту прагнути до багатства і, отже, крутитися. У цьому ланцюжку серед значної кількості "грабіжників", котрі беруть участь у цих перегонах, зрідка трапляються й "алмазні зерна" "едісонів". І лише ця обставина робить рентабельним капіталістичний спосіб виробництва, оскільки "едісони" забезпечують розвиток.

Якщо в економіці ринку залишаться тільки "грабіжники", це доволі швидко призведе до розвитку подій, які прогнозував К. Маркс. Соціальний тиск з боку "низів" спровокує вибухонебезпечну ситуацію. Тільки генерація нових ідей у матеріальному розвитку дає змогу еліті продовжувати терміни панування в інтересах загальної еволюції та підносити рівень добробуту "низів". Останні дивляться крізь пальці на маразматичні витівки еліти за умови, якщо і їхній добробут також зростає. Перехід суспільства в режим виживання, в режим закритої системи ставить ринкові цінності під загрозу ліквідації.

Ринкова еліта може забезпечити зростання лише завдяки генеруванню нових ідей, які сприяють підвищенню рівня зайнятості й добробуту. Нові ідеї, як, власне, й усе в цьому світі, мають подвійну природу і можуть бути спрямовані на задоволення колективних чи індивідуальних потреб. Якщо в перших є дефіцит, то розвиток сервісу може бути забезпечений тільки завдяки матеріальній експансії, спрямованій у бік слабкіших. Велика депресія 30-х років минулого століття, що, по суті, стала початком жорсткого протистояння еліти й "низів", змусила англійського економіста Д. Кейнса розробити рекомендації, спрямовані на задоволення "природної людської схильності споживати", використовуючи ресурси слабкіших країн

і розвиваючи на цій базі сервісні технології. Такий сценарій і був реалізований в історії XX століття, однак це, вочевидь, теж тимчасове явище.

Тільки поява нових технологічних ідей колективного користування, ідей, які визначаємо як креативні, може забезпечити стійкий розвиток ринку. "Алмазні зерна" цих ідей створюють базу для рентабельності грабіжництва значної тупої частини еліти, за душею яких, окрім нахабства, нічого немає. Сконцентрована в їхніх руках додаткова вартість ефективно використовується для стимулювання пошуку нового, стохастичної вибірки ідей нових "едісонів" і, отже, подальшого матеріального розвитку.

Таким чином, необхідною та достатньою умовою рентабельності ринку є створення креативної додаткової вартості, отриманої на базі принципово нових технологій колективного користування внаслідок стохастичного пошуку нових ідей матеріального розвитку [1].

К. Маркс визначив лише необхідну умову існування ринку, через що не зміг правильно сформулювати причини краху капіталізму. Використовуючи індуктивний метод, філософ дійшов до визнання абсолюту класових суперечностей як джерела соціальних перетворень у суспільстві. На докапіталістичних етапах розвитку цей суто матеріалістичний висновок був цілком правомірний і впливав із того, що матеріальному розвитку на базі принципово нових технологій немає межі. Визнання лише матеріалістичних основ світобудови — головна і змістовна, і методологічна помилка К. Маркса. В цьому разі іншої причини соціальних перетворень бути не може. Залишалося сподіватися тільки на прозріння пригноблених та їх виняткові, а тому неправдоподібні якості, прикладів яких удосталь у радянській літературі й кінематографі.

Послідовники К. Маркса мали на меті створити "нову" людину за допомогою виховання, ігноруючи, проте, простий факт, що її створив Бог — і жодна виховна робота парткому їй не здатна змінити. Людина не змінилася від часів Ноя й донині, лише в різних умовах реалізуються її різні якості. Будь-який індивід, чи то генсек, чи президент, чи обиватель, живе так, як дозволяють умови.

Капіталізм, що реалізував неадекватну економічну свободу, проголосивши принцип рівних можливостей для усіх, виявився набагато живучішим, ніж це уявляв К. Маркс. Цей принцип фільтрує, за умови жорсткої конкуренції у впровадженні нових ідей розвитку, активну, нехай навіть наймерзотнішу, частину населення. Станові забобони феодалізму не дали йому змоги повернути на свій бік значну кількість найактивніших членів суспільства. Звільнившись від станових забобонів, капіталізм об'єднав під своїми прапорами зухвалу завзятість проти креативної та стриманої частини населення. Капіталістична еліта також широко використовує підтримку продажних освічених людей, яких Христос називав фарисеями й книжниками. Як результат — індивідуальні вороги капіталізму в прямій боротьбі з ним майже завжди виявляються слабкішими. Капіталізм програє лише в боротьбі колективів.

Історія сучасного капіталізму незабаром висвітлить справжні причини й методи соціального перевлаштування. Вони полягають у дефіциті зростання креативного додаткового продукту і, отже, у вимушеному переході в режим виживання людства. Тільки загроза життю примушує змінювати сталі порядки та переходити до соціального устрою, який є оптимальним для більшості людей, здатних мислити і готових до пошуку нових ідей розвитку.

Отже, потреба зростання матеріального рівня життя населення в межах цієї соціальної організації, з одного боку, й елітарні обмеження на можливість збільшення інтелектуальної частини суспільства, чії інтереси спрямовані на пошук нових ідей розвитку, з іншого, призводять до кризи, що переводить суспільство в режим виживання. Відтак відбувається руйнування старих елітарних структур і створення ширшої еліти. У цьому полягає сенс усіх соціальних революцій. Логічним завершенням цих процесів може бути тільки розширення еліти до розмірів усього суспільства чи, що те саме, загальне знищення будь-яких еліт.

Послідовники К. Маркса, розглядаючи умови загибелі капіталізму, зауважують про монополізацію, імперіалізацію, колонізацію й ще щось, не надто зрозуміле для пересічної людини. Застосування сучасної методології спонукає до трьох запитань: "Які умови появи "едісонів?", "У чому причини їх зникнення?", "Яка форма ліквідації "грабіжників", а разом з ними й ринку загалом?". Словом, у чому причини виникнення умов, в яких креативна додаткова вартість не може бути створена?

Перші два запитання марксизм не формулює зовсім, третє в його побудовах є, але відповідь на нього буде іншою, і, нарешті, загальне запитання в марксизмі, природно, також не ставиться.

26. Технологічний розвиток і його межі

Розвиток розуму пов'язаний зі зростанням технологічного забезпечення життя людей і потребою генерації все складніших ідей подальшого розвитку. Вдосконалення технологій відбувається у сфері безпосереднього споживання і пошуку певних фундаментальних напрямів, які відкривають нові шляхи для принципового поліпшення якості життя людства (категорія споживання, як і все в матеріальному світі, має подвійну природу). На підтвердження наведемо приклади досягнень людського інтелекту: перехід від полювання до землеробства, виникнення металургії, конструювання нових транспортних засобів, відкриття нових земель та енергетичних джерел. Такі технології визначимо як експансіоністські, оскільки вони принципово розширюють можливості подальшого прогресу й поліпшення якості життя.

Окрім розвитку цих технологій, людина виявляє агресію до ближнього, оскільки може поліпшити умови власного життя і в такий спосіб. У цьому сенсі розвиток наведених вище експансіоністських технологій є креативним процесом. Експансіоністський процес протилежної властивості назвемо паразитичним.

Надзвичайно плідним щодо розвитку креативних технологій було XIX століття: закладено основи

сучасної математики, розроблено теорію чисел, методи математичного аналізу, теорію вірогідності, теорію груп, загальну теорію топологічних і геометричних структур. Ці математичні методи становили фундаментальну основу для аналізу важливих знахідок дослідників природи впродовж XIX століття. Експериментальні дослідження в галузі перетворення тепла в роботу, у сфері електрики й магнетизму тощо лягли в основу сучасної хімії та фізики, дали світові ядерну зброю, ядерну енергію й сучасну інформатику. Нинішня цивілізація, власне, базується саме на цих досягненнях інтелекту.

У той період людство практично завершило освоєння нових територій на планеті. Довколишній світ став зрозумілим і передбачуваним. Його сприйняття, базоване на зазначених досягненнях, було узагальнено у філософії класичного детерміністського матеріалізму. Зокрема, подальший розвиток за схемою створення все досконаліших інтелегентних експансіоністських технологій уявлявся гарантованим. З одного боку, соціальний прогрес цілком укладався в загальну схему матеріалістичного розуміння світу як нескінченної поступальної ходи, базою якої слугують необмежені можливості матеріалістичного просторово-часового феномену, сконструйованого напролюд розумно, до того ж без жодної участі розуму. З іншого — участь Вищого Розуму передбачалася, але його вважали принципово недосяжним для людини. Тому і атеїст, і ортодоксальний теолог сьогодні жодним чином один від одного не відрізняються, адже обидва зводять в абсолют власне безсилля перед ірраціональним.

У першій половині XX століття цей обнадійливий прогрес тривав. Найвагомішими експансіоністськими технологіями того періоду були "зелена революція", досягнення медицини, що надовго розв'язали проблеми їжі й зростання тривалості життя в розвинених країнах, а також освоєння ідей XIX століття. Ці здобутки супроводжувалися стрімким зростанням чисельності населення, що, врешті-решт, і зумовило можливість надзвичайно швидкого прогресу.

Проте в другій половині XX століття ситуація кардинально змінилася. Найважливішими експансіоністськими ідеями того часу були термоядерний синтез та ядерні ракетні двигуни.

Розвивалися, звичайно, й чимало інших напрямів, наприклад поновлювані джерела енергії, МГД-технологія, воднева енергетика, газифікація вугілля, геотермальна та приливна енергетика, освоєння морських глибин тощо. Постійно генерувалися й надії, на кшталт пошуку антигравітації, біополя, можливості керувати часом і ще бозна-що, однак ці пошуки залишилися тільки на рівні розмов. Такого важкого та повільного просування найважливіших технічних ідей, попри колосальні матеріальні й інтелектуальні витрати, в історії техніки ще не було.

"Грандіозні зусилля кількох поколінь учених довели, що або час нових, креативних, експансіоністських технологічних розробок стрімко зріс, або надалі вони взагалі неможливі в принципі. Якщо взяти до уваги, що "зелена революція" та досягнення медицини

мали лише відносний успіх, оскільки торкнулися обмеженого числа людей, які живуть на планеті, то можна стверджувати: "Двадцяте століття не дало нічого у напрямі створення нових креативних експансіоністських технологій". Навіть більше, важливі креативні ідеї XIX століття перетворило на паразитичні, тобто з ідей розвитку вони трансформувалися в ідеї, що гальмують його" [1].

Неможливість подальших принципових відкриттів, які б слугували основою для технологічних розробок, пов'язана з тим, що колективні (у цьому разі — технологічні), процеси базуються на елементарних, індивідуальних взаємодіях. Такими є чотири типи фундаментальних взаємодій (гравітаційні, слабкі, електромагнітні й сильні), на базі яких формуються всі групові властивості речовини і, отже, можливості технологічних побудов розуму. За межами цих взаємодій технологічних можливостей немає, оскільки там розпочинається сфера індивідуального, ірраціонального, в якій на рівні раціональних знань будь-які технологічні побудови виключені. Три типи взаємодій, а саме гравітаційні, електромагнітні та сильні, досліджено, а їхні властивості повною мірою використовують у сучасних технологіях. Безумовно, можливі надзвичайно трудомісткі й дорогі вдосконалення, але принципово нові знахідки, відкриття у межах нашого світу цілком виключені. Що стосується слабких взаємодій, то їх технологічне використання вкрай маловірогідне, оскільки нейтрини практично не взаємодіє з речовиною.

Феномен індивідуального створює межу для принципово нових технологічних відкриттів. На базі кваркової структури речовини не вдається створити нові технології, як це зробили на основі нуклонів, бо кварки не можуть існувати окремо — це гіпотетичні частинки зі сфери ірраціонального. Людина не спроможна їх "помацати", адже вони за межами її чуттєвого, проте не інтелектуального сприйняття.

Для того, щоб пояснити, в чому полягає відмінність стохастичного та детермінованого періодів матеріального розвитку, наведемо такий приклад. Виявили нову золоту копальню. Перші золотошукачі швидко збагачуються й стимулюють приплив безлічі людей, що працюють самостійно, на свій страх і ризик. Багатство стрімко зростає. Це — період ринку. Однак нарешті самородне золото вичерпано. Потрібно дослідити середній вміст золота в породі, обчислити рентабельність видобутку, завезти техніку та отримати цілком прогнозований, однак набагато дорожчий результат. Усі розпочинають працювати у чітко регламентованих умовах. Це — період детермінованого розвитку. У можливостях нашого світу людство дійшло саме до цього стану.

Зауважимо, що надзвичайна дорожнеча нових технологічних розробок на базі сучасних знань є тією перешкодою, яка робить нерентабельною ринкові форми господарювання.

Головними проблемами суспільства щодо його матеріального забезпечення в майбутньому стануть питання енергетики та екології. На їх вирішенні

доведеться зосередити основні інтелектуальні й матеріальні ресурси людства. Сервісні програми втрачають сенс, оскільки перетворюються на пошук способів задоволення маразматичних забаганок багатіїв і низинних пристрастей бідноти. В таких умовах, на думку провідних економістів, "конкурентна рівновага існувати не може". Приватний господар не інвестуватиме в надзвичайно дорогі програми, орієнтовані до того ж на значний часовий період. Ринок вироджується і перетворюється на головну перешкоду на шляху подальшого прогресу людства.

Отже, у своєму технологічному зростанні суспільство дійшло точки сингулярності, вихід з якої неможливо знайти через тиражування стандартних класичних підходів.

Етап розвитку розуму, який завершується сьогодні й на якому стохастична компонента спрямована на пошук основ матеріалістичного розвитку, іменуватимемо технологічним, оскільки саме спрямованість стохастичної компоненти розвитку є його основною характеристикою. Технологічний етап розвитку розуму неадекватний і пов'язаний із матеріальною елітарністю окремих груп населення та насильством, яке вони застосовують. Нині цей час добіг кінця. Людство вийшло з дитячого віку та має відповідати за власні помилки.

"Технологічна ера розвитку розуму завершилася. Це найнегативніший результат, отриманий людством за всю його історію". Такий висновок — найпринциповіший у пропонованій роботі з огляду на його застосування безпосередньо до нашого часу. Всі проблеми, з якими сьогодні стикаються люди, є наслідком саме цього факту. Потрібна тотальна перебудова нашого світогляду і цілей розвитку, котрий неможливо зупинити, як би сучасна еліта не чіплялася за минуле.

К. Маркс саме тому і вдався до штучних побудов у формі класових суперечностей, адже був матеріалістом і вважав можливості матеріального розвитку безмежними.

Всупереч поглядам філософа, котрий був, як відомо, і антириночником, і матеріалістом одночасно, зазначимо, якби світ насправді мав суто матеріальну природу й стохастичний пошук нових матеріальних форм тривав нескінченно, то ринок був би рентабельним і потрібним повсякчас. Сучасні економісти, чи то демократи, чи новоявлені "комуністи", відчують це інтуїтивно, проте висловити не можуть. Через те позиція нинішніх "комуністів" така вразлива. Істинними матеріалістами з погляду адекватної теорії є саме "риночники", оскільки вони вірять у нескінченність стохастичного пошуку у сфері принципово нових технологій.

А що ж все-таки позитивного дало XX століття?

По-перше, воно виявило неможливість самознищення людства і, отже, раціонального розуму у військових конфліктах. Завдяки створенню ядерної зброї людство отримало таку "дубину", що годі й підняти. Виважене застосування політики "ядерної заборони" забезпечить цивілізацію від катастроф, і післявоєнні роки повністю підтвердили цю тезу. Це насправді грандіозний результат. Розум якнайкраще

довів основний постулат триєдиної філософії Христа про свою фундаментальну сутність і незнищенність у складних процесах технологічного етапу розвитку.

По-друге, на базі експансіоністських технологій людство розробило значну кількість сервісних технологій, що здатні забезпечити його комфортне існування на подальших етапах розвитку. Етап, що завершується, був періодом сервісного розвитку, що підніс споживання елітарної частини населення на вкрай високий рівень. До нього, безумовно, прагне й решта. Еліті протиставити їй нічого. Ці тенденції посилюють кризу через нестачу креативних ідей розвитку.

По-третє, зроблені фундаментальні відкриття є основою детермінованого розвитку і вдосконалення надзвичайно складних і дорогих технологій, що здатні поліпшити якість життя людства. Проте ці завдання можуть бути вирішені тільки у межах адекватної соціальної організації.

Лише до сервісних належать і сучасні інформаційні технології. Вони, звичайно, поліпшують життя, але принципово не рухають соціум уперед. До того ж значна частина квазіінтелектуальної молоді тупіє від електронних ігор і безглузлого марнування часу в Інтернеті. Справжнє призначення інформаційних тех-

нологій і нові ідеї їхнього розвитку та вдосконалення викристалізуються після переходу людства до адекватної соціальної організації.

Отже, минуле століття стало базою для переходу до детермінованого етапу матеріального розвитку розуму й формулювання нових цілей його подальшого стохастичного пошуку. Головний зміст кризи в розвитку розуму XX століття полягає в неможливості подальшого тиражування ідей стохастичного технологічного вдосконалення. Князь минулого часу — золотий телець — засуджений, і людство має звільнитися від нього. Купівля та продаж перетворилися на основний чинник, що гальмує розвиток суспільства. Всі економічні системи XX століття проходили через цю межу, але кожна своїм шляхом. Так що ж нас чекає попереду і якими шляхами ми туди прямуємо?

(Далі буде)

Список використаної літератури

1. *Острецов И.* Введение в философию ненасильственного развития / И. Острецов. — Москва : Великий Град, 2013. — 320 с.

Надійшла до редакції 20 листопада 2017 року

УДК 316.258(430)(092)

Вікторія Маркова,
доктор наук із соціальних
комунікацій, професор,
завідувач кафедри журналістики
Харківської державної академії
культури

Олександр Суховій,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Харківської державної академії
дизайну і мистецтв

Мас-медіа в теорії комунікації Н. Лумана

Проаналізовано основні положення теорії комунікації Н. Лумана з огляду на можливість їхнього застосування під час аналізу мас-медійних феноменів.

Ключові слова: Н. Луман, мас-медіа, теорія комунікації, комунікація, інформація, соціальні комунікації.

Попри те, що мас-медіа налічують багатовікову історію, об'єктом наукової рефлексії вони стали лише в XX столітті. Окремі з досліджень, присвячених мас-медіа, мали суто теоретичний характер і були спрямовані на розв'язання проблем їх соціального значення, а також можливостей і небезпек впливу медіа на свідомість мас; інші, емпірично орієнтовані, порушували питання управління за допомогою мас-медіа споживчими перевагами, політичною активністю тощо. Очевидно, що саме в XX столітті мас-медіа стали одним із визначальних векторів розвитку суспільства, й ігнорувати це неможливо. Наукові напрацювання того періоду представлено у широкому спектрі різноманітних теорій масової комунікації, з-поміж яких чільне місце належить і теорії комунікації Н. Лумана.

Ніклас Луман (1927—1998) — німецький соціолог, соціальний філософ і теоретик у галузі соціальних комунікацій. Його ім'я є справжнім брендом, на яке

часто посилаються численні дослідники галузі. Водночас під час вивчення мас-медіа у пострадянському науковому просторі методологію Н. Лумана майже не використовують. Більшість робіт — це спроба викласти його погляди на певне питання. Серед найбільш вагомих виокремимо монографію А. Назарчука "Вчення Нікласа Лумана про комунікацію" [3]. Питанню мас-медіа у вченні Н. Лумана присвячено також статті А. Антоновського, В. Іванова, М. Мінакова, що є передмовами та післямовами до видань ученого. Проте на Заході вчення Н. Лумана має і послідовників, і опонентів.

З огляду на те, що соціальні комунікації як відносно молода галузь вітчизняної науки лише опановують власний дослідницький інструментарій, актуальним є аналіз текстів визнаних теоретиків у контексті того, як найефективніше використати їхні ідеї під час дослідження соціокомунікаційних процесів.